

ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА СЪС СГРАФИТО УКРАСА ОТ ПОДГЛАЗУРНИ МОНОГРАМИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД ЧЕРВЕН

Георги Сенгалевич

Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; g.sengalevich@gmail.com

ABSTRACT

This paper presents a mostly unpublished collection of eight glazed ceramic vessels with monograms that were obtained during the archaeological research at Cherven. Two of them are decorated with a previously unknown bar-shaped monogram that could be deciphered as the high ecclesiastical rank ‘metropolitan’. Another set is marked with a similar, though more complex monogram that probably denotes the rank ‘protokeliot’. The concentration of the unearthed vessels in the premises along the western and northern fortification walls of Cherven’s citadel could serve as further evidence for the existence of a monastery organized around church No. 2 that could have doubled as the residence of Cherven’s metropolitan bishops. Apart from a single Byzantine import, the presented collection of glazed vessels with monograms fits rather well into the characteristic features of *Bulgarian Monogram Ware*.

Keywords: Cherven, Elaborate Incised Ware, Bulgarian Monogram Ware, monograms, metropolitan bishop, protokeliot

Средновековният Червен, разположен върху скалисто възвишение в каньона на р. Черни Лом, е един от основните градски центрове на Второто българско царство. За първи път името „Червен“ се среща в Българската апокрифна летопис от XI в., като по-късно се споменава във връзка с похода на Михаил Глава Тарханиот срещу България през 1279 г., а също в Бориловия синодик и житието на Св. Теодосий Търновски от патриарх Калист (Костова 2014, 521). Не е особено ясно мястото на града в административната структура на Второто българско царство, но известна светлина все пак хвърлят множеството (вече над 95) епиграфски паметници, станали достояние на науката в резултат на многогодишните проучвания под ръководството на цяла плеяда български археолози и медиевисти, сред които водеща роля имат В. Димова и Ст. Йорданов (Йорданов 2011, 10 – 30). Изследвани от Н. Ангелов, Ст. Смядовски, К. Хаджиев, К. Попконстантинов, надписите – както официални и с калиграфско оформление, представителни за развития лигатурен стил от XIII – XIV в., така и графити, издраскани от жителите и посетителите на Червен, дават богата информация за високия статут на града, за мирогледа и вярванията на средновековния човек. Съобразно съдържанието им се разграничават както ктиторски и възпоменателни (надгробни), така и надписи с

приписков характер и автографи (Хаджиев 2010, 150). Откриват се изписани върху разнообразен материал: каменни блокове от зидарията на различни сгради, елементи от архитектурната декорация и фрагменти от стенната живопис на църквите, надгробни паметници, а също и върху керамични съдове – като графити, оставени от собствениците им (обикновено по дъната) или като подглазурни надписи, гравирани в процеса на производство на глазираната керамика със сграфито украса (Ангелов 1985, 236 – 272).

Появата на подглазурни монограми и съкращения от други видове в украсата на глазираната керамика през Средновековието е явление с надрегионално значение, което отразява мощното влияние на византийската култура в Източното Средиземноморие. Най-ранното по-масово проявление на тази „мода“ през XIII в. се наблюдава върху съдове, числящи се към глазираната керамика от „семейството на Зевксип“ (Sengalevich 2024, 775 – 782). Към началото на XIV в. монограмите стават характерен декоративен мотив за византийската луксозна керамична група, обозначавана като *Elaborate Incised Ware* (обр. 1), разпространена основно по бреговете на Черно море (Sengalevich 2021b, 921 – 924). В хода на XIV и XV в. местни производства на сграфито керамика с монограми възникват и в средновековна България (Алексиев 1980, 443 – 450; Робов 1985, 395 – 403; Sengalevich 2020, 185 – 208), както и в кримското княжество Теодоро (Мыц 1991, 183 – 186; Мыц 2005, 294 – 296; Залеская 2011, 218 – 220, 452 – 456). Колекцията от осем такива трапезни съда в един от големите градове и митрополитски центрове на Второто българско царство – Червен, до момента е в голямата си част непубликувана и неизследвана¹. Въз основа на надписите съдовете могат да се класифицират в четири отделни типа. Някои от тях нямат аналог сред образците от други средновековни центрове, включително столицата Търново, и свидетелстват за наличието на местно производство на сграфито керамика с монограми. В същото време други единични образци могат да бъдат определени като вносни.

I. Византийската *Elaborate Incised Ware*

Сграфито керамика със съкращения „Михаил“

За един глазиран керамичен съд с гръцки надпис (обр. 2: 1) може със сигурност да се твърди, че е византийски импорт, попаднал в Червен в резултат на контактите между града и Черноморското крайбрежие. По своите характеристики образецът изцяло се вписва в късновизантийската *Elaborate Incised Ware*. Съдовете от тази керамична група – предимно купи с високо конусовидно столче и полусферично тяло, и камбановидни чаши с плоско дъно и стъпаловидно столче, се характеризират с малки размери, много добри технологични характеристики, цялостно покритие от бяла ангоба и светла (бледожълта или бледозелена) глазура по вътрешната повърхност и частично покритие с ангоба и най-често зелена глазура отвън. Отличават се с монохромност, като най-характерна за групата е украсата от връзани или отнети от фона в техника *champlevé* монограми, кръстове, шах-мат и ред други геометрични, растителни и по-рядко зооморфни или антропоморфни орнаменти, организирани в сложни композиции: медальони, розети, палмети, звезди, плетеници и др., разположени върху дъната на съдовете или „висящи“ от устийния ръб (Rice 1930, 60 – 79; François 2003, 153 – 159; Манолова-Войкова 2023, 83 – 90).

Образецът от Червен представлява камбановидна чаша. Тези тънкостенни съдове биха могли да бъдат разглеждани и като купи, но предвид по-затворената им форма, по-малките размери (с диаметри при дъното около 5 см и при устието около 10 – 15 см) и удобната за зах-

¹Изказвам специална благодарност на покойния Ст. Йорданов и на Св. Великова от РИМ–Русе за предоставената ми възможност да работя с представените тук материали.

Обр. 1. Основни форми на византийската Elaborate Incised Ware: 1. Паница с монограм „Продромос“ от Кастрици; 2. Купа със съкращение „Михаил“ от Варна; 3. Камбановидна чаша с „Михаил“ от Варна; 4. Цилиндрична чаша с „Михаил“ от Варна (Sengalevich 2020, 187, fig. 2)

Fig. 1. Basic shapes of Byzantine Elaborate Incised Ware: 1. Plate with a monogram 'Prodomos' from Kastritsi; 2. Bowl with an abbreviation of the name 'Michael' from Varna; 3. Bell-shaped cup with 'Michael' from Varna; 4. Cylindrical cup with 'Michael' from Varna (Sengalevich 2020, 187, fig. 2)

ващане с ръка долна половина е по-вероятно да са ползвани именно като чаши. Характеризират се с удебелено плоско дъно, ниско стъпаловидно столче, конусовидна долна половина и полусферично извита горна част, завършваща с право и неразчленено устие (обр. 1: 3). Освен при формата на тези съдове, стандартизация се наблюдава и по отношение на украсата им. Тя е съставена най-често от две окръжности, нанесени отвътре върху прехода между коничната и полусферичната части на чашите, като под долната окръжност обикновено е врязана начупена вълниста линия, а над горната върху сферично извитата горна половина в концентричен пояс е нанесена сложна и елегантна флорална или геометрична украса. Отвън украсата също е стандартна, във вид на арковиден пояс, чийто прави вертикални линии започват над стъпаловидното столче и сключват дъги под устието. Образецът от Червен е изработен от фина розова глина и е с покритие от бяла ангоба и бледа жълто-зелена глазура отвътре. Отвън, където личи част от врязана арковидна украса, глазурата е тъмнозелена. Подглазурният надпис е врязан приблизително в центъра на дъното отвътре и представлява съкращение на името „Михаил“ във вид на суспензия, съставена от първите три букви: ΜΙΧ(ΑΝΛ), при което Χ е изписана *adscriptum*. Буквата Μ е с начертание от две прави, леко наклонени надясно странични части-крачета, под чиито горни краища към средата на буквата се спускат две къси дъги, които от мястото на засичането им се сливат в трето вертикално краче, достигащо до реда. Този облик на Μ, освен в ръкописите, е широко разпространен и във византийското епиграфско писмо (Rhoby 2014, BG3, BG4, GR11, GR43, GR65, GR76, GR87, GR94, GR107,

Обр. 2. Глазирана керамика със сграфито украса от подглазурни монограми от Червен: 1. Камбановидна чаша със съкращение „Михаил“; 2. Паница с емблема на Св. 40 мъченици; 3 – 4. Купи с монограми на Червенския митрополит; 5 – 8. Образци с монограми, съставени от буквите К, Л, П, Р, Т (Автор: Г. Сенгалевиц)

Fig. 2. Glazed ceramics with sgraffito decoration of underglaze monograms from Cherven: 1. Bell-shaped cup with an abbreviation of the name 'Michael'; 2. Plate with an emblem of the Holy 40 Martyrs; 3 – 4. Bowls with monograms of the metropolitan bishop of Cherven; 5 – 8. Samples with monograms composed of the letters К, Л, П, Р, Т (Author: G. Sengalevich)

GR110, GR112, GR128, TR14, TR55, TR58, TR62, TR68, TR77, AddI3, AddI16). Среща се и при други подглазурни монограми от сграфито керамиката. Буквата I, изписана отдясно на M, представлява вертикална хаста с височината на първата буква, чийто горен край е леко извит надясно. Третата буква X като цяло се характеризира с по-малки размери, защото е изписана надредно над M. Съставена е от две пресичащи се диагонално части, горните краища на които са удължени с дълги пречупвания встрани и надолу. Характерни за подглазурните надписи върху съдовете от групата *Elaborate Incised Ware* са триъгълните уширения, получени чрез отнемане на широки полета от ангобния фон, и напречните засечки по краищата на частите, формиращи буквите, каквито се виждат и при съкращения надпис „Михаил“ върху образеца от Червен.

Камбановидните чаши са разпространявани през XIV и първата половина на XV в. на широка територия, из цялото Черноморие и по-рядко в Егея, вероятно посредством особено активните в региона италиански мореплаватели (François 2003, 166). До момента сигурни данни за производството им са налице единствено от проучената в Константинопол грънчарска работилница при метростанция Сиркеджи (Waksman, Girgin 2008, 452, fig. 14 – 15). Известни данни за тяхното производство има и от Варна и Созопол, както и от Крим (Кузев 1975; Манолова-Войкова 2023, 89; Teslenko et al. 2021, 329 – 338). Съкращенията на името „Михаил“ се откриват най-често върху съдове с тази форма. Широкото им разпространение от Родос и Ефес до Крим и Северен Кавказ изключва надписите да са свързани с конкретна личност, като например някой от византийските императори, носещи това име (обр. 3). В този смисъл асоциацията на името със Св. Архангел Михаил изглежда далеч по-логична, особено в контекста на други монограми върху съдове от групата *Elaborate Incised Ware* (Sengalevich 2021a, 165 – 190). Именно това становище застъпват и повечето изследователи (Rice 1930, 75; Papanikola-Bakirtzi 1999, 22; Мыц 2005, 291 – 292; Залеская 2011, 217; Тотев, Плетньов 2011, 93; Сенгалевич 2018, 163 – 164). Остава неясно защо съкращението „Михаил“ е врязано предимно върху камбановидни чаши. Това, от една страна, би могло да е свързано с консумацията на определени напитки, при която врязаното име трябва да осигури благословията и закрилата на Св. Архангел Михаил. От друга, обаче, може да се дължи чисто и просто на „модна“ тенденция съдовете с тази форма да се украсяват най-често с това съкращение. Контекстът на откриване на материалите, включително на тези от българските земи, засега не утвърждава категорично никоя от хипотезите. Камбановидната чаша от Червен е открита извън цитаделата, във Външния град и по-конкретно в района на църква № 10 и квартала, проучен до нея. Един от несребърските образци е намерен в криптата на църквата „Христос Пантократор“ (непубликувани данни), а друг съд произхожда от складовото помещение на манастира „Св. Георги“ при нос Фиолент край Херсонес (Майко 2019, 295). Една камбановидна чаша от Варна е намерена в опожарено жилище, датирано с османски монети на Баязид I (1389 – 1402), а друга от Несебър – в пласт с монети на цар Йоан Александър (1331 – 1371) (Кузев 1974, 164). Образец, открит в Никея, се отнася към първата третина на XIV в. на базата на исторически данни (François 1997, 431 – 432), докато материалите от Крим се датират във втората половина на XIV, и даже в XV в. (Белинский, Масловский 2005, 162; Бочаров, Масловский 2012, 33; Тесленко 2010, 224).

II. Българската група

Сграфито керамика с емблеми на Св. 40 мъченици

За сигурен импорт, но от средновековната българска столица Търново, би могъл да се смята още един червенски образец (обр. 2: 2). С изключение на камбановидната чаша, той,

Обр. 3. Разпространение на византийската керамика със съкращения „Михаил“ от групата *Elaborate Incised Ware* с концентрация от Кримския полуостров и от Западното Черноморие: Созопол, Русокастро, Ямбол, Несебър, Варна, Кастрици, Калиакра, Провадия, Шумен, Червен, Търново и Кърджали (Автор: Г. Сенгалевиц)

Fig. 3. Distribution of the Byzantine *Elaborate Incised Ware* with abbreviations of the name 'Michael', with concentration in the Crimea and along the Western Black Sea coast: at Sozopol, Rusokastro, Yambol, Nesebar, Varna, Kastritsi, Kaliakra, Provadia, Shumen, Cherven, Tarnovo, and Kardzhali (Author: G. Sengalevich)

заедно с останалите разглеждани тук съдове от Червен, изцяло се вписва в българската група сграфито керамика с монограми. Характерни за нея са сравнително по-големите размери на съдовете (с диаметри от 25 – 35 см), сред които преобладават дълбоките паници основно с конична и по-рядко с полусферична форма. Те обикновено са монохромни, с глазури, вариращи от безцветни до тъмнозелени, като освен подглазурните надписи, врязани по стените на съдовете близо до периферията им, понякога се наблюдава и допълнителна сграфито украса, най-често във вид на концентрични окръжности върху дъното, стените и устието. Обвързането на надписите (почти изцяло кирилски и доста рядко гръцки) с конкретни, известни от изворите исторически личности, чиито знаци съдовете носят, отличава българската група от синхронната византийска керамика с монограми, спадаща към *Elaborate Incised Ware*. Археологическите контексти на материалите ясно показват връзката на съдове с определени монограми с конкретни комплекси, от чиито обитатели те са били използвани. Така например керамиката с царски монограми произхожда основно от царския дворец в Търново, съдовете с патриаршески монограми – от патриаршията, а тези с митрополитски монограми от Силистра – от района на митрополитския комплекс на средновековния Дръстър. Това на този етап изключва възможността за тяхното свободно циркулиране като търговска стока и употреба от обикновеното население (Sengalevich 2020, 185 – 208).

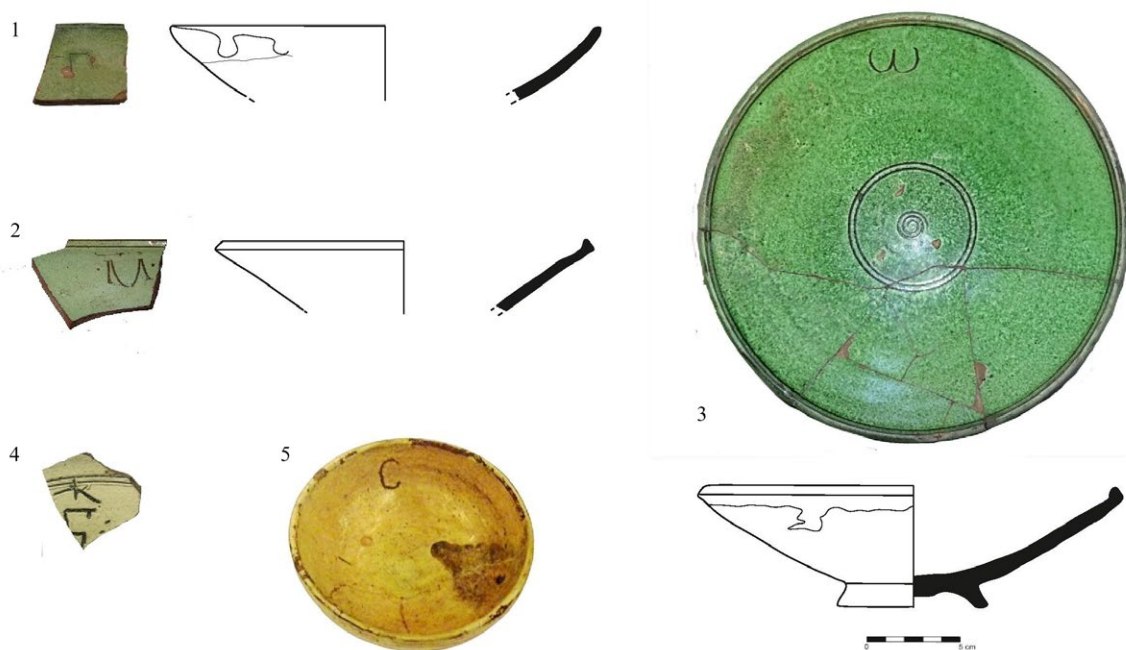
Въпросният червенски образец с произход от Търново представлява паница с ниско конично столче, формована от неравномерно изпечена до розово-оранжево глина с дребни

примеси слюда и пясък, с покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура със зелени и кафяви петна отвътре, където небрежно са врязани две концентрични окръжности и буква **М** с опростено „разкращено“ начертание. То е съставено от две по-дълги странични части-крачета, които са леко полегати, наклонени навътре в горната част, откъдето надолу към средата на буквата се спускат две по-къси засрещащи се полегати части. Врязването е грубо, несъразмерно и несиметрично. Това начертание на **М** със заострена средна част, с различни вариации, е познато в кирилската палеография още от XI – XII в. (Карский 1979, 195). Сред епиграфските паметници от България се среща в много надписи от XIII – XIV в., характеризиращи се с по-небрежно и непретенциозно изпълнение, като двата Рояшки надписа, Ивановските графити, надписа върху кръста на Георги Тертер, Видинския надгробен надпис на Георги, Боженишкия надпис (Хаджиев 2001, 62, 64, 66, 68, 72, 74). Открива се и в разновременни византийски паметници на гръцката епиграфика (Rhoby 2014, GR10, GR51, GR66, IT7, TR57, UK2, AddIII5), които свидетелстват, че това по-опростено начертание няма толкова хронологическа стойност, колкото издава по-небрежни и неумели почерци. В сграфито керамиката с подглазурни монограми подобен „разкращен“ облик на буквата **М** се среща и при други типове от българската група с монограми на цар Йоан Шишман (1371 – 1395) и с митрополитски монограми от Дръстър (Sengalevich 2020, fig. 4b, fig. 7c, d, fig. 9d).

Съдът от Червен следва да се причисли към многобройния и добре известен тип на българската група сграфито керамика с монограми, чиито образци са концентрирани на територията на Великата лавра „Св. 40 мъченици“ в Търново (Попов 1984, 31 – 38, 78 – 100). Огромното мнозинство от тези съдове представляват паници, предимно с конична и по-рядко с полусферична форма. Устията им почти винаги са къси и пречупени или извити навътре. Столчетата, където ги има, са ниски, широки и конични. По цялата вътрешна повърхност на паниците и по устията им отвън е нанесено покритие от ангоба и глазура. По отношение на колорита отчетливо преобладава монохромията, като цветът на глазурите варира от безцветен, през бледожълт до наситено зелен. По-рядко се наблюдават допълнително нанесени зелени и кафяви петна като при екземпляра от Червен. Характерна за паниците от типа с буква **М** е допълнително нанесената сграфито украса, която е концентрична, съставена най-често от една, две или три прави линии, врязани върху и под устието отвътре, и от една до три вписани окръжности върху дъното. Буквата **М** в повечето случаи е врязана отвътре върху стените, в пространството между дъното и устието.

В контекста на откритата в Търново керамика с монограми на исторически засвидетелствани личности, буквата **М**, врязана подглазурно върху големия набор съдове, първоначално е разчетена от проучвателите като монограм на цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) (Миятев 1967, 7; Георгиева 1974, 66; Попов 1984, 31). М. Робов пръв се усъмнява в тази интерпретация, като аргументирано разяснява, че надписът трябва да се чете като числото 40, и съответно е в пряка връзка с църквата „Св. 40 мъченици“ (Робов 1985, 401 – 402). По-късно Н. Овчаров, приемайки четенето като 40, предлага хипотезата за връзка с погребалния обред, според която съдовете са ползвани при помени на 40-ия ден след смъртта (Овчаров 1992, 262 – 263). Наличието на дискусия по този въпрос само по себе си буди недоумение, като се има предвид, че дори в ктиторския надпис на Йоан Асен II (1218 – 1241) върху колоната в храма „Св. 40 мъченици“ патронните светци са означени с буква **М** с титла (Попов 1984, 9, 68, обр. 5). По същия начин в контекста на търновската Велика лавра светите 40 Севастийски мъченици са означени в житието на Св. Теодосий Търновски от патриарх Калист (Златарски 1904, 26), а също и в житието на Св. Сава Сръбски от Доментиан (Даничић 1860, 202, 210). Както в гръцката, така и в кирилската палеография за числени знаци служат букви от азбуката

с добавени титли над тях и с точки от двете страни, отделящи ги от останалия текст (Щепкин 1918, 138 – 139; Джурова 1997, 124 – 126). Титли се срещат при доста от подглазурните надписи от типа, като липсват при повечето букви **М** с небрежно изписване подобно на това върху паницата от Червен. Важен аргумент за правилната интерпретация на типа е и високата концентрация на откритите съдове на територията на Великата лавра. Посуда с подглазурно врязани единични букви се открива и при други манастирски комплекси в Търново, а също и в съседна Сърбия (обр. 4). Би могло да се предположи, че врязването на числения знак върху съдовете от манастира „Св. 40 мъченици“ служи, от една страна, за благословение на ястията и за предпазване на хранещите се монаси от зловредни влияния, а от друга – като знак за собственост на обителта, и съответно като демонстрация на престиж. В този смисъл буквата **М** със или без титла е както символ на небесните покровители на обителта, така и емблема на самата Велика лавра и нейното братство. От такава „маркировка“ може би е имало нужда и по чисто субективни и битови причини. Любопитно е, че именно от Великата лавра произхожда една сграфито паница със спираловиден гръцки надпис, гласящ: „Анатома на този, който пожелае да го открадне“ (Роров 1985, 863 – 866). По отношение на хронологията на типа преди всичко трябва да се вземат предвид данните за възникването на манастира около църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново към средата на XIV в. (Тотев 2001, 39 – 42). Попадането в Червен на съд от посудата на Великата лавра би могло да се дължи както на контакти между светата обител и митрополията в Червен, така и на редица субективни обстоятелства. Червенският образец е открит при проучването на сгради II и III покрай западната крепост-

Обр. 4. Керамика с подглазурно врязани букви, свързана с манастирски комплекси: 1. Паница с инициал **Π** от Търново (Царевец – Патриаршия); 2. Паница с числен знак **М** – емблема на Св. 40 мъченици (Великата лавра в Търново); 3. Паница с **У** от Търново (Трапезица – Северен сектор); 4. Паница с **Б** от Търново (Трапезица – Югоизточен сектор); 5. Купа с буква **С** от Студеница в Сърбия (Sengalevich 2020, 198, fig. 11)

Fig. 4. Ceramics with underglaze incised letters related to monastic compounds: 1. Plate with the initial **Π** from Tarnovo (Tsarevets – Patriarchate); 2. Plate with a numeral **М** – emblem of the Holy 40 Martyrs (Great Lavra in Tarnovo); 3. Plate with **У** from Tarnovo (Trapezitsa – Northern sector); 4. Plate with **Б** from Tarnovo (Trapezitsa – Southeastern sector); 5. Bowl with the letter **С** from Studenica, Serbia (Sengalevich 2020, 198, fig. 11)

на стена северно от западната порта на цитаделата (обр. 5: 2), интерпретирани първоначално като „военни“, но преосмислени по-късно от Р. Костова като част от манастирски ансамбъл, формиран около църква № 2 през XIV в. (Костова 2014, 524 – 525).

Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит

Специален интерес представляват два фрагмента от глазирани керамични съдове, за които може да се предположи местно производство. Върху тях подглазурно са врязани монограми, които със запазените си части се допълват добре и могат да се реконструират в пълнота (обр. 2: 3 – 4). Единият надпис е неточно разчетен от Н. Ангелов като името „Михаил“ (Ангелов 1985, 256 – 257). Съдовете са полусферични купи, формовани от характерната за Червен изпечена до оранжево глина с дребни примеси слюда. По вътрешната си повърхност са покрити с бяла ангоба и бледозелена глазура. Монограмите са врязани с широко острие от опитна ръка и се отличават с калиграфско изпълнение. Те са с пръчковидна форма, при която буквите се развиват около дълга вертикална хаста-„пръчка“ (Сенгалевич 2020, 304 – 305). Съставени са от буквите **Л**, **М**, **П**, **Р** и **Т**. Доминираща роля има буквата **М**, формирана от две високи странични вертикални хаста-крачета, от средата на които излизат две дъгички, засрещщи се в средното, по-късо вертикално краче, спускащо се до реда. Подобно начертание на **М** се среща и при подглазурните монограми на Търновския патриарх Симеон, при монограмите на Никодим, както и при емблемите на Св. 40 мъченици (Sengalevich 2020, fig. 5e, fig. 10). По краищата на буквата допълнително са добавени къси пречупвания и засечки. Къси хоризонтални чертици, изпълняващи чисто декоративна роля, се откриват на места и по дължината на вертикалните хаста на буквата. Тази растителна украса, наподобяваща капки и възелчета, е инспирирана от ръкописното везано писмо (Карский 1979, 238 – 242; Джурова 1997, 127 – 128). Плътно до **М** към общата „пръчка“ отдясно е долепена

Обр. 5. План на цитаделата на Червен (по Ст. Йорданов) с отбелязани църкви № 2, 3, 4 и 7, сгради I – VII и приблизителните места на намиране на съдовете с монограми: 1. Камбановидна чаша със съкращение „Михаил“; 2. Паница с емблема на Св. 40 мъченици; 3 – 4. Купи с монограми на Червенския митрополит; 5 – 8. Образци с монограми, съставени от буквите **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т** (Автор: Г. Сенгалевич)

Fig. 5. Plan of the citadel of Cherven (after St. Yordanov) with the churches Nos. 2, 3, 4, and 7 and buildings I – VII marked, as well as the approximate find-spots of the vessels with monograms: 1. Bell-shaped cup with an abbreviation of the name 'Michael'; 2. Plate with an emblem of the Holy 40 Martyrs; 3 – 4. Bowls with monograms of the metropolitan bishop of Cherven; 5 – 8. Samples with monograms composed of the letters **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т** (Author: G. Sengalevich)

буквата **П**, а отгоре се развива лигатурата **Ѳ**, запазена само при единия от образците. Буквата **Т** е увенчана от права хоризонтална покриваща хаста, завършваща с масивни, спускащи се надолу триъгълни серифи. Под нея за „пръчката“, играеща ролята на вертикална мачта на **Т**, е захваната облата петлица на **Ѳ**. Лигатурата **Ѳ** е особено популярна както в гръцката, така и в кирилската писмена традиция, като често се среща в изписването на сана „митрополит“, включително в епиграфски паметници – например върху печат от Провадия (Атанасов 2009, 107) или в стенописните надписи от църквата „Св. Андрей“ в каньона Матка край Скопие (Овчаров 1997, 22 – 24). Същата лигатура се открива и при една вариация на патриаршеския монограм от сграфито керамиката с надписи на Теодосий II (Алексиев 1980, 446, обр. 2). Над средната част на **М**, вписана в пространството между високите ѝ странични хаста, се разпознава буквата **Λ**, поставена *adscriptum*, без съществени особености. Според палеографските си характеристики надписът се вписва напълно в традициите на тесния и висок устав, и на лигатурното писмо от XIII – XIV в. Идентични начертания на **М** и на **Т** извън керамиката се срещат в редица паметници от XIII в., като Търновския надпис на Йоан Асен II, Батожевския надпис, двата Троишки надписа, но и в Хрельовия и Търновския надгробни надписи от XIV в. (Хаджиев 2001, 60 – 62, 64 – 67, 70, 72 – 73). Въз основа на наличните букви едва ли може да има съмнение в разчитането на монограмите като висшия църковен сан „митрополит“: **М(Н)ТѲ(О)П(О)Λ(НТЪ)**.

За отбелязване е, че заедно с намиращите се в непосредствена близост монашески общности Червен се откроява като значимо духовно средище. От Бориловия синодик са известни имената на трима Червенски архиепископи: Неофит, Калиник и Захария (Попруженко 1928, 92; Божилов и др. 2012, 171), като освен Калиник, още двама митрополита – Павел и Сава, се споменават в епиграфски паметници от града (Хаджиев 2010, 163 – 164; Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 47 – 48). За съжаление не се знае точното време на светителстване на нито един от тях, като за сигурен *terminus ante quem* все пак може да се приеме самият край на XIV в., когато прекъсва синодикът. По отношение на своята функция въпросните съдове едва ли са изпълнявали някаква литургична функция. Най-вероятно те са част от посудата на Червенския митрополит и обкръжението му, който по подражание на патриарсите в Търново (Сенгалевич 2024, 219 – 232) е поръчал изработването на сервиз, маркиран с монограми – като означение на собственост, но и като демонстрация на духовна власт. Единият съд произхожда от района на сгради IV и V западно от църква № 4 покрай западната крепостна стена на цитаделата на Червен, а другият е открит в средното помещение на верижната сграда VI, долепена до северната крепостна стена, която вероятно е свързана с функционирането на манастирски комплекс около църква № 2 (обр. 5: 3 – 4). Р. Костова дори предполага, че след средата на XIV в. част от тази сграда е изпълнявала функциите на манастирска трапезария (Костова 2014, 525). На този етап образците трудно могат да бъдат обвързани с конкретна фигура от известните митрополита. Въпреки това могат да се изведат някои наблюдения. Монограмите и върху двата съда са изпълнени калиграфски, което изглежда е характерно за по-ранните търновски типове сграфито керамика с монограми, като тези на патриарх Симеон или цар Йоан Александър, например (Sengalevich 2020, 194 – 197). В тази връзка би могло да се предположи, че датата на разглежданите съдове трябва да се търси някъде към средата – третата четвърт на XIV в., евентуално при светителстването на Червенския митрополит Неофит или при наследника му Калиник.

Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, Λ, П, Ѳ, Т

Върху други четири глазирани керамични образца от Червен се разпознават сходни по

облик пръчковидни монограми, които не е изключено да са морфологически производни на митрополитските (обр. 2: 5 – 8). Три от тях са паници с конична или полусферична форма. Столчетата им са ниски и конични. Последният образец представлява високо камбановидно профилирано столче – вероятно от чаша-потир, чиято функционална част липсва. Съдовете са формовани от фина, изпечена до розово-оранжево слюдеста глина. Екземплярите с отворена форма са покрити по вътрешната повърхност с бяла ангоба и най-често бледозелена глазура, които понякога са нанесени и в горната половина на съдовете отвън. Столчето на потира е покрито отвън с бяла ангоба и тънка безцветна глазура. Само при една паница, която е и по-запазена, се наблюдава сграфито украса от три вписани окръжности в центъра на дъното. Не е съвсем ясно дали и другите съдове не са носели допълнителна сграфито украса, тъй като са по-фрагментарно запазени. Монограмите са връзани сравнително небрежно с широко острие, без допълнителна орнаментация, като се откриват отвътре близо до дъната или близо до отчупените устия на съдовете. Единствено при потира монограмът е връзан върху външната видима повърхност на столчето. Надписите са на практика идентични с вече известните монограми върху три съда от Търново и Килифаревския манастир с тази особеност, че те, заедно с един от червенските надписи (обр. 2: 5), са изписани огледално. В този смисъл смятам, че предлаганите до момента от М. Робов и от К. Тотев четения трябва да бъдат преразгледани. В познатите му два монограма от Търново и Килифарево М. Робов разпознава кирилските букви **Т**, **С**, **П**, **У**, **Л**, свързвайки ги със Св. Теодосий Търновски или с търновския патриарх Теодосий II (Робов 2015, 280 – 282). К. Тотев пък допуска, че подглазурните монограми върху разглеждания тип сграфито керамика означават името на крепостта Трапезица (Тотев 2017, 165 – 166). Важна информация за правилното им разчитане предоставят надписите в нормална позиция върху три от съдовете от Червен, при които ясно се различават буквите **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т**. Буквите **П** отляво и **Р** отдясно споделят обща вертикална хаста, която и представлява гръбнакът на целия монограм – „пръчката“, около която са организирани всички букви на надписите. Доминиращо място заема **Т**, маркирана с хоризонтална покриваща хаста, завършваща с къси пречупвания надолу. При долния край на дългата вертикална хаста-пръчка са лигирани две букви с по-малки размери: **Л** отляво и **К** отдясно. Както вече се спомена, публикуваните и коментирани до момента монограми от Търново и Килифарево, както и един от червенските надписи, всъщност са обърнати огледално. Индикатор за това е обърнатото начертание на буквата **К**, както и срещуположните места на **П** и **Р**. Ето защо при тях вместо буква **Л** с обла петлица, лигирана отляво за вертикалната хаста-пръчка, трябва да се чете **Р** с графика, позната например от Боженишкия и Шуменския Шишманов надписи (Хаджиев 2001, 74). Огледалното изписване на букви отдавна е регистрирано в старобългарските епиграфски паметници (Хаджиев 2001, 54), така че това не бива да изненадва. Дали в случая то се дължи на неразбиране на монограма и на копирането му от модел с изписан в негатив надпис – например матрица за печати, засега остава догадка.

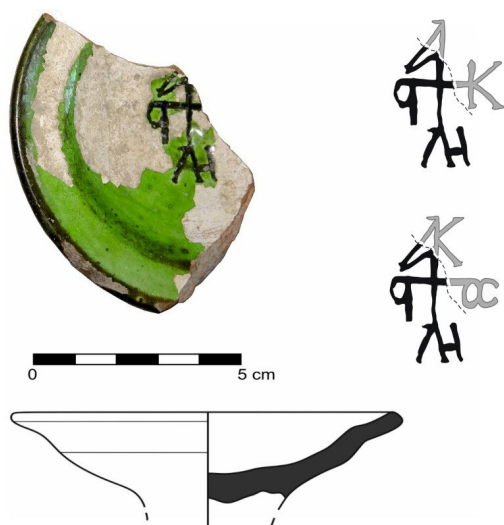
Най-близко до разглежданите монограми в морфологично отношение стоят митрополитските монограми върху сграфито керамика от Червен. Разположението на буквите с доминираща **Т** и лигирани за нея **Р** и **П** е много сходно. Разликата е в двете допълнителни букви, допрени до долния край на вертикалната „пръчка“: **Л** и **К**. Това сходство първоначално ме насочи към търсене на евентуална връзка с някой от митрополитите на Червен, чието лично име би могло да е включено в монограмния надпис. Както вече се спомена по-горе, в Борилския синодик се споменават трима Червенски архиереи: Неофит, Калиник и Захария (Попруженко 1928, 92; Божилов и др. 2012, 171). В епиграфските паметници, открити в хода на проучванията в цитаделата на средновековния град, името „Калиник“ се чете на две

места: върху варовикова полуколонка от интериорната украса на църква № 4, както и върху варовиков блок от руините на същия храм (Ангелов 1985, 239 – 242). И двата надписа са по всяка вероятност ктиторски или с приписков характер, изписани внимателно с официалното унциално писмо. Името „Калиник“ се среща и в още четири надписа от Ивановските скални манастири, като при единия от тях е съпроводено от „архидякон“ (Ангелов 1985, 242). Не е невъзможно след заемането на престижния архидяконски сан Калиник да е израсъл в йерархията до позицията на епископ и митрополит. Все пак няма как да се знае дали става дума за един и същ човек, който впоследствие заема митрополитската катедра на Червен, или просто се касае за популярност на това име в църковните среди (един от митрополитите на Дръстър също се казва Калиник). Начертанието на **К** и **Λ** при три от червенските монограми (обр. 2: 5 – 7), в което сякаш е вписана и буквата **М** с „разкрячен“ облик, и възможността в буквата **Λ** да е вписана и **Н**, първоначално ме наведе към хипотезата за разчитане на монограмите като **Κ(Λ)Λ(Н)Н(Н)Κ(Ъ) М(Н)ΤΡ(Ο)Π(Ο)Λ(Н)Τ(Ъ)**, и за свързването им с Червенския митрополит Калиник. Изписването на този монограм върху потир (обр. 2: 8), т.е. литургичен съд, в който се приготвя светото причастие в хода на литургията, изглежда като солиден аргумент за обвързването му с представител на клира. Що се отнася до паниците със същите монограми от Червен, предвид ограничения им брой те може да са служели и като лична посуда, носеща надписите като знаци за собственост, но и като емблеми на власт и висок статус. За отбелязване е, че четирите съда произхождат от пространството по протежение на северната крепостна стена на цитаделата на Червен между западната крепостна стена и църква № 7, където се намират и сгради VI и VII, свързани с предполагаемия манастир около църква № 2 (обр. 5: 5 – 8). Каква обаче би могла да е връзката на тези образци от Червен с вече публикуваните от Килифаревския манастир и крепостта Трапезица? От една страна, едва ли могат да са изненадващи контактите между българската столица и един от най-близките и най-важни градове на царството. От друга страна, индиректна връзка със Св. Теодосий Търновски може би наистина има. От житието на бележития исихаст, писано от неговия приятел и съмишленик – Вселенския патриарх Калист I, се разбира, че Св. Теодосий пребивавал за известно време в манастир при Червен, след като е минал през търновската Света гора, и преди да замине за Сливен (Златарски 1904, 12). Впоследствие, установявайки се в Килифарево, той заедно със съмишлениците си играе активна роля в обществено-политическия живот на България, белязан от нарастващата роля на исихастката „партия“, оглавявана от самия него и по-късно от Св. патриарх Евтимий. Съвсем логично е към нея да е принадлежал и влиятелният Червенски митрополит и това да обяснява попадането на съд с неговия монограм в игуменарницата на Теодосиевия манастир край Килифарево. Допълнителен аргумент в тази насока дава и една публикувана неотдавна от мен паничка за керамопластична украса с подглазурен монограм на името „Калист“ от района на църква № 7 в Червен, която, освен като ктиторски надпис, разглеждам и като израз на политическата програма, следвана от едноименния Вселенски патриарх и неговите съмишленици в България (Сенгалевич 2019, 125 – 127).

Така поставена, хипотезата звучи много привлекателно. Основен проблем пред нейното приемане остава не особено убедителното наличие на буква **М** при разглежданите монограми и пълната ѝ и сигурна липса при единия от тях (обр. 2: 8). В този смисъл вече отбелязаното сходство с митрополитските монограми от Червен може да се дължи на общ производствен център, ползващ едни и същи модели, а не толкова на общо съдържание. Комбинацията от букви **Κ**, **Λ**, **Π**, **Ρ**, **Τ** впрочем се среща при една доста енигматична титла, която се споменава в Борилевия синодик и която няма паралели извън средновековна България – „протокелиот“ (Попруженко 1928, 90; Божилов и др. 2012, 168). Ив. Билярски я интерпретира

като дворцова длъжност – главен ключар и адютант на царя (Билиарски 1998, 213 – 215). От епиграфска гледна точка монограмите могат лесно да се разплетат като **ΠΡ(Ο)Τ(Ο)Κ(Ε)Λ(Ι)ΩΤ(Η)Ν(Β)**. Предвид неяснотата относно функциите на протокелиота на този етап е трудно да се обясни появата на монограми с такова значение в цитаделата на Червен, в юго-източния сектор на Трапезица и в Килифаревския манастир. Присъствието на представители на централната администрация и двора в Червен вече е известно от надписа на логотета Филип, открит там (Хаджиев 2008, 240). От друга страна, предвид локализацията на известните към момента съдове с тези подглазурни монограми, бих допуснал и друго значение на протокелиота, а именно като представител на централната власт, ангажиран с организацията, надзора и подпомагането на монашеските общности. В тази връзка добре известна например е щедростта на българския цар Йоан Александър към монасите. Чисто етимологически „протокелиот“ произлиза от гръцките думи *πρώτος* със значение „първ“ и *κελλιώτης* – монах, обитаващ келия (*Δημητράκος* 1964, 3846). Съдейки по светските имена на споменатите в Борилския синодик двама протокелиоти, все пак е изключено те да са част от клира. Ако се приеме връзката на коментираните монограми с „протокелиот“, изниква въпросът с кого от двамата известни заемачи длъжността могат да се свържат надписите. По-вероятният „кандидат“ е протокелиотът Проданко, тъй като неговият наследник – Приязд, заема тази длъжност доста късно, през бурните години на Йоан-Шишмановото царуване, и накрая загива „за вярата на своя господар“ (Попруженко 1928, 90; Божилов и др. 2012, 168). В този смисъл, включително въз основа на по-небрежното връзване на монограмите и на морфологическата им връзка с монограмите „митрополит“ също от Червен, от които може би произхождат, е допустимо датата на съдовете от този тип да се прецизира около третата четвърт на XIV в.

В заключение следва да се открият няколко проблема, които все още не са категорично разрешени. Първо, до голяма степен остава неясно мястото на Червен в административната структура на Второто българско царство и на Търновското царство в частност. Така например все още се води научна дискусия относно функциите на т.нар. „замък“ в цитаделата на Червен. В последно време Р. Костова го преосмисли като укрепен жилищно-стопански комплекс и вероятна резиденция на управителя на Червен (Костова 2014, 521 – 529), докато изследователи като С. Чурчич (*Ћигџић* 2010, 618) и Ч. Кирилов (Кирилов 2010, 689 – 714) го интерпретират като манастир и седалище на Червенските митрополити. Откритата благодарение на Св. Великова информация за сравнително точното местонамиране на сграфито керамиката с монограми от Червен би могла да спомогне за изясняването на някои от тези въпроси. На първ поглед впечатление прави фактът, че нито един от представените тук образци не произхожда от т.нар. „замък“. Наблюдава се ясно изразена концентрация в сгради и помещения, разположени по протежение на западната и преди всичко на северната крепостна стена на цитаделата (обр. 5). Определени от проучвателите като „военни сгради“ (Димова 1985, 62 – 72), тези пространства са аргументирано преосмислени от Р. Костова като части от манастирски ансамбъл, оградящи обширен вътрешен двор около църква № 2 в северо-западната част на цитаделата (Костова 2014, 524 – 525). Откритите там глазирани съдове от втората половина на XIV в. с емблеми на Св. 40 мъченици, с митрополитски монограми и с монограми, евентуално свързани с длъжността „протокелиот“, логично навеждат на мисълта за интерпретиране на комплекса около църква № 2 като манастир и седалище на Червенските митрополити. В непосредствена близост е открита и вече споменатата глазирана паничка за фасадна керамопластична украса с връзан подглазурно кръстовиден монограм с името „Ка-

Обр. 6. Фрагмент от глазирана паничка за керамопластична украса с връзан монограм от Червен (Сенгалевиц 2019, 114, обр. 3)

Fig. 6. A fragment from a glazed bowl insert for ceramoplastic decoration with incised monogram from Cherven (Сенгалевиц 2019, 114, обр. 3)

лист“ (обр. 6). Представените глазирани съдове със сграфито украса от подглазурни монограми от Червен са още едно свидетелство, че градът е поддържал тесни контакти с Търново, но също и с центрелите по Черноморското крайбрежие. В същото време местният произход на голяма част от червенските образци може да се предполага както на базата на данните от химични анализи на сграфито керамика (Кулев и др. 1991, 290), така и въз основа на особеностите във формите и декорацията, и преди всичко заради някои от типовете монограми. Вече е известна и грънчарска работилница за глазирана керамика, функционирала през втората половина на XIV в. в североизточното подножие на източната крепостна стена на цитаделата (Йорданов 2009, 139 – 146). В този смисъл Червен се откроява като един от малкото центрове на средновековна България, чийто елит през втората половина на XIV в. поръчва и употребява собствена сграфито керамика с монограми, възприемайки от столицата Търново една от модните практики за демонстриране на власт и висок социален статус.

КАТАЛОГ

I. Византийската *Elaborate Incised Ware*

Сграфито керамика със съкращения „Михаил“:

1. Чаша (обр. 2: 1). Фрагмент от плоското дъно, стъпаловидното столче и коничната долна половина на камбановидна чаша, изработена от фина розова глина. С покритие от бяла ангоба и бледа жълто-зелена глазура отвътре, и от бяла ангоба и тъмозелена глазура отвън. Отвътре личи отпечатък от тринога. Отвън е връзана украса от прави вертикални линии, а отвътре в центъра върху дъното е връзан надпис: MIX(АНЛ).

РИМ–Русе, инв. № III 3556/2015 г.

Местонамиране: Червен – Външен град, кв. 2Л – Б24, пол. № 207/1977 г.

Датировка: XIV – първа половина на XV в.

Публикации: Ангелов 1985, 256, обр. 29.

II. Българската група

Сграфито керамика с емблеми на Св. 40 мъченици:

2. Паница (обр. 2: 2). Фрагмент от дъното и стените на паница с ниско конично столче, изработена от неравномерно изпечена розово-оранжева глина с дребни примеси

сляда и пясък. С покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура със зелени и кафяви петна отвътре. Върху дъното личи отпечатък от тринога. Отвътре са врязани две концентрични окръжности и буква **М**, изписана наобратно.

РИМ–Русе, инв. № III 3557/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, западна крепостна стена, кв. № 5, пол. № 38/1975 г. (обр. 5: 2).

Датировка: Втората половина (вероятно последната четвърт) на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит:

3. **Купа** (обр. 2: 3). Фрагмент от стените на сферична купа, изработена от фина розово-оранжева глина с дребни примеси сляда. С покритие от бяла ангоба отвътре и по устието отвън, и бледозелена глазура отвътре. Върху стените е врязан частично запазен монограм: **М(Н)ТР(О)П(О)Λ(НТЪ)**.

РИМ–Русе, инв. № III 3559/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, западна крепостна стена, пол. № 87/1975 г. (обр. 5: 3).

Датировка: Средата – третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

4. **Купа** (обр. 2: 4). Фрагмент от стените на купа или полусферична паница, изработена от фина розово-оранжева глина. С покритие от частично опадали бяла ангоба и бледожълта глазура отвътре, и бяла ангоба отвън. Отвътре е врязан частично запазен монограм: **М(Н)[ТР](О)П(О)Λ(НТЪ)**.

РИМ–Русе, инв. № III 3561/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VI, кв. 5/6, пол. № 127/1972 г. (обр. 5: 4).

Датировка: Средата – третата четвърт на XIV в.

Публикации: Ангелов 1985, 256 – 257, обр. 30.

Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, Λ, П, ρ, Т:

5. **Паница** (обр. 2: 5). Фрагмент от стените на паница, изработена от фина розова глина с дребни примеси сляда. С покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура отвътре и отвън. Отвътре е врязан огледално изписан монограм, съставен от буквите **К, Λ, П, ρ, Т**.

РИМ–Русе, инв. № III 3554/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена. (обр. 5: 5).

Датировка: Третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

6. **Паница** (обр. 2: 6). Дъно и част от стените на полусферична паница или купа с ниско конично столче, изработена от фина бежово-розова глина с дребни примеси сляда и единични шупли от изгоряла органика. С покритие от частично опадали бяла ангоба и бледозелена глазура отвътре. В центъра на дъното отвътре е врязана украса от три концентрични окръжности, върху стените е врязан частично запазен монограм, съставен от буквите **К, Λ, П, [ρ, Т]**, а отвън върху дъното е издраскан графит.

РИМ–Русе, инв. № III 3555/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VIII (обр. 5: 6).

Датировка: Третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

7. **Паница** (обр. 2: 7). Два фрагмента от стените на конична паница, изработена от фина светлокафява глина. С покритие от бяла ангоба и светлозелена глазура отвътре, където е врязан частично запазен монограм, съставен от буквите **К, Л, [П, Р, Т]**.

РИМ–Русе, инв. № III 3562/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VI (обр. 5: 7).

Датировка: Третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

8. **Потир** (обр. 2: 8). Фрагмент от столчето на чаша – потир с профилирана камбановидна форма, изработена от фина тъмнорозова глина. С покритие от бяла ангоба и безцветна глазура отвън и по ръба на столчето. Върху стените на кухото столче отвън е врязан монограм, съставен от буквите **К, Л, П, Р, Т**.

РИМ–Русе, инв. № III 3553/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, кв. 10а, пол. № 246/1972 г. (обр. 5: 8).

Датировка: Третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликуван.

Цитирана литература/References

- Алексиев 1980:** Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. – Търновска книжовна школа, II, 1980, 443 – 450. [Aleksiev 1980: Y. Aleksiev. Sgraffito keramika s monogrami i nadpisi ot Tarnovgrad. – Tarnovska knizhovna shkola, II, 1980, 443 – 450]
- Ангелов 1985:** Н. Ангелов. Надписи, монограми, букви и знаци. – В: Средновековният Червен, Т. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 236 – 272. [Angelov 1985: N. Angelov. Nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi. – V: Srednovekovniyat Cherven, T. 1. Tsitadelata na grada. Sofiya, 1985, 236 – 272]
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009. [Atanasov 2009: G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Kam politicheskata, tsarkovната, stopanskata i kulturnata istoriya na Dobrudzha prez XIV vek. Veliko Tarnovo, 2009]
- Белинский, Масловский 2005:** И. В. Белинский, А. Н. Масловский. Импортная поливная керамика Азака (XIV в.). – В: С. Г. Бочаров, В. Л. Мыц (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв., 1. Киев, 2005, 160 – 177. [Belinskiy, Maslovskiy 2005: I. V. Belinskiy, A. N. Maslovskiy. Importnaya polivnaya keramika Azaka (XIV v.). – V: S. G. Bocharov, V. L. Myts (red.). Polivnaya keramika Sredizemnomor'ya i Prichernomor'ya X – XVIII vv., 1. Kiyev, 2005, 160 – 177]
- Биярски 1998:** Ив. Биярски. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV век). София, 1998. [Bilyarski 1998: Iv. Bilyarski. Institutsiite na srednovekovna Balgariya. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII – XIV vek). Sofiya, 1998]
- Божилков и др. 2012:** Ив. Божилков, А. Тотоманова, Ив. Биярски. Борилков синодик. Издание и превод. София, 2012. [Bozhilov i dr. 2012: Iv. Bozhilov, A. Totomanova, Iv. Bilyarski. Borilov sinodik. Izdanie i prevod. Sofiya, 2012]
- Бочаров, Масловский 2012:** С. Г. Бочаров, А. Н. Масловский. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII – конец XIV вв.). – Поволжская археология, 1, 2012, 20 – 36. [Bocharov, Maslovskiy 2012: S. G. Bocharov, A. N. Maslovskiy. Vizantiyskaya polivnaya keramika v gorodah Severnogo Prichernomor'ya zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII –

- konets XIV vv.). – Povolzhskaya arkheologiya, 1, 2012, 20 – 36]
- Георгиева 1974:** С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава, Т. 2. Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. София, 1974, 7 – 186. [Georgieva 1974: S. Georgieva. Keramikata ot dvoretsa na Tsarevets. – V: Tsarevgrad Tarnov. Dvoretset na balgarskite tsare prez Vtorata balgarska darzhava, T. 2: Keramikata, bitovi predmeti i vaorazhenie, nakiti i takani. Sofiya, 1974, 7 – 186]
- Даничић 1860:** Ђ. Даничић. Живот светого Саве написао Доментијан. Београд, 1860. [Daničić 1860: Ђ. Daničić. Život svetoga Save napisao Domentijan. Beograd, 1860]
- Джурова 1997:** А. Джурова. Въведение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София, 1997. [Dzhurova 1997: A. Dzhurova. Vavedenie v slavyanskata kodikologiya: vizantiyskiyat kodeks i retseptsiyata mu sred slavyanite. Sofiya, 1997]
- Димова 1985:** В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII – XIV век. – В: Средновековният Червен, Т. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 33 – 131. [Dimova 1985: V. Dimova. Gradoustroystvo i arhitektura na tsitadelata na Cherven prez XIII – XIV vek. – V: Srednovekovniyat Cherven, T. 1. Tsitadelata na grada. Sofiya, 1985, 33 – 131]
- Залеская 2011:** В. Н. Залеская. Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX – XV веков. Каталог коллекции. Санкт-Петербург, 2011. [Zallesskaya 2011: V. N. Zallesskaya. Pamyatniki vizantiyskogo prikladnogo iskusstva. Vizantiyskaya keramika IX – XV vekov. Katalog kolekcii. Sankt-Peterburg, 2011]
- Златарски 1904:** В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XX, 1904, 1 – 41. [Zlatarski 1904: V. N. Zlatarski. Zhitie i zhizn' prepodobnago ottsa nashego Teodosiya. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, XX, 1904, 1 – 41]
- Йорданов 2009:** Ст. Йорданов. Средновековна керамична работилница в Червен. – Приноси към българската археология, 6, 2009, 139 – 146. [Yordanov 2009: St. Yordanov. Srednovekovna keramichna rabotilnitsa v Cherven. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 6, 2009, 139 – 146]
- Йорданов 2011:** Ст. Йорданов. Средновековният град Червен. 100 години проучване. – Известия на Регионален исторически музей Русе, XIV, 2011, 10 – 29. [Yordanov 2011: St. Yordanov. Srednovekovniyat grad Cherven. 100 godini prouchvane. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey Ruse, XIV, 2011, 10 – 29]
- Карский 1979:** Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Москва, 1979. [Karskiy 1979: YE. F. Karskiy. Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya. Moskva, 1979]
- Кирилов 2010:** Ч. Кирилов. За резиденцията на Червенските архиереи през Средновековието. – В: Е. Пенчева (съст.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). София, 2010, 713 – 738. [Kirilov 2010: Ch. Kirilov. Za rezidentsiyata na Chervenskite arhieriei prez Srednovekoviето. – V: E. Pencheva (sast.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). Sofiya, 2010, 713 – 738]
- Костова 2014:** Р. Костова. Пространството на провинциалната власт в градовете в българските земи през XIII – XIV век: Червен и Ловеч. – В: Р. Костова (ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, 519 – 547. [Kostova 2014: R. Kostova. Prostranstvoto na provintsialnata vlast v gradovete v balgarskite zemi prez XIII – XIV vek: Cherven i Lovech. – V: R. Kostova (red.). Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. Veliko Tarnovo, 2014, 519 – 547]
- Кузев 1974:** Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – Известия на Народния музей Варна, X (XXV), 1974, 155 – 170. [Kuzev 1974: Al. Kuzev. Srednovekovna sgraffito keramika s monogrami ot Varna. – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, X (XXV), 1974, 155 – 170]
- Кузев 1975:** Ал. Кузев. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII – XIV в. – Известия на Народния музей Варна, XI (XXVI), 1975, 155 – 159. [Kuzev 1975: Al. Kuzev. Arheologicheski dannii za proizvodstvo na sgraffito i dekorativna keramika vav Varna prez XIII – XIV v. – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, XI (XXVI), 1975, 155 – 159]
- Кулев и др. 1991:** Ив. Кулев, Р. Джингова, Ив. Пенев. Химически профил на находки от средновековна сграфито керамика. Изследване на археологически находки от Шумен и Червен. – Годишник на музеите от Северна България, XVII, 1991, 289 – 311. [Kulev i dr. 1991: Iv. Kulev, R. Dzhingova, Iv. Penev. Himicheski profil na nahodki ot srednovekovna sgraffito keramika. Izsledvane na arheologicheski nahodki ot Shumen i Cherven. – Godishnik na muzeite ot Severna Balgariya, XVII, 1991, 289 – 311]

- Майко 2019:** В. В. Майко. Керамика с монограммами средневековой Солдайи. Типология, хронология и место производства. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, 24, 2019, 288 – 311. [Mayko 2019: V. V. Mayko. Keramika s monogrammami srednevekovoy Soldayi. Tipologiya, khronologiya i mesto proizvodstva. – Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki, 24, 2019, 288 – 311]
- Манолова-Войкова 2023:** М. Манолова-Войкова. Византийска керамика от българското Черноморско крайбрежие (VIII – XIV в. сл. Хр.). Варна, 2023. [Manolova-Voykova 2023: M. Manolova-Voykova. Vizantiyska keramika ot balgarskoto Chernomorsko kraibrezhie (VIII – XIV v. sl. Hr.). Varna, 2023]
- Миятев 1967:** Кр. Миятев. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. – Археология, 3, 1967, 6 – 10. [Miyatev 1967: Kr. Miyatev. Vizantiyska sgraffito keramika v tsarskiya dvorets v Tarnovo. – Arheologiya, 3, 1967, 6 – 10]
- Мыц 1991:** В. Л. Мыц. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV – XV вв. – В: П. П. Толочко (отг. ред.). Византийская Таврика. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). Киев, 1991, 179 – 193. [Myts 1991: V. L. Myts. Neskol'ko zametok po epigrafike srednevekovogo Kryma XIV – XV vv. – V: P. P. Tolochko (otg. red.). Vizantiyskaya Tavrika. Sbornik nauchnykh trudov (k XVIII kongressu vizantinistov). Kiyev, 1991, 179 – 193]
- Мыц 2005:** В. Л. Мыц. Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV – XV вв. – В: С. Г. Бочаров, В. Л. Мыц (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв., 1. Киев, 2005, 288 – 305. [Myts 2005: V. L. Myts. Istoriko-kul'turnyy kontekst nekotorykh bukv, monogramm i nadpisey na polivnoy keramike Kryma XIV – XV vv. – V: S. G. Bocharov, V. L. Myts (red.). Polivnaya keramika Sredizemnomor'ya i Prichernomor'ya X – XVIII vv., 1. Kiyev, 2005, 288 – 305]
- Овчаров 1992:** Н. Овчаров. Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд? – Приноси към българската археология, 1, 1992, 261 – 264. [Ovcharov 1992: N. Ovcharov. Monogrami na tsar Mihail Shishman ili znatsi v pogrebalniya obryad? – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 1, 1992, 261 – 264]
- Овчаров 1997:** Н. Овчаров. Надписите от църквата „Св. Андрей“ край Скопие и залезът на династията на Мрнявчевичите. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1, 1997, 22 – 38. [Ovcharov 1997: N. Ovcharov. Nadpisite ot tsarkvata „Sv. Andrey“ kray Skopie i zalezat na dinastiyata na Mrnyavchevichite. – Palaeobulgarica/Starobalgaristika, 1, 1997, 22 – 38]
- Попов 1984:** Ат. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“. (Царевград Търнов, 4). София, 1984. [Popov 1984: At. Popov. Srednevekovni nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi ot tarnovskata „Velika lavra“. (Tsarevgrad Tarnov, 4). Sofiya, 1984]
- Попруженко 1928:** М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928. [Popruzhenko 1928: M. G. Popruzhenko. Sinodik tsarya Borila. Sofiya, 1928]
- Робов 1985:** М. Робов. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII – XIV век. – Търновска книжовна школа, IV, 1985, 395 – 403. [Robov 1985: M. Robov. Za upotrebatata na sadove s tsarski i patriarsheski monogrami prez XIII – XIV vek. – Tarnovska knizhovna shkola, IV, 1985, 395 – 403]
- Робов 2015:** М. Робов. Нов подглагозурен монограм от Югоизточния сектор на Трапезица. – Епохи, 2, 2015, 279 – 285. [Robov 2015: M. Robov. Nov podglazuren monogram ot Yugoiztochniya sektor na Trapezitsa. – Ephi, 2, 2015, 279 – 285]
- Сенгалевиц 2018:** Г. Сенгалевиц. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е-Списание за Археология, Suppl. 6, 2018, 157 – 168. [Sengalevich 2018: G. Sengalevich. Vizantiyska sgraffito keramika s monogrami na Paleolozite. – Balgarsko e-Spisanie za Arheologiya, Suppl. 6, 2018, 157 – 168]
- Сенгалевиц 2019:** Г. Сенгалевиц. Глазирана паничка за керамопластична украса с монограм от Червен (опит за реконструкция и идентификация). – Приноси към българската археология, 9, 2019, 111 – 130. [Sengalevich 2019: G. Sengalevich. Glazirana panichka za keramoplastichna ukrasa s monogram ot Cherven (opit za rekonstruktsiya i identifikatsiya). – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 9, 2019, 111 – 130]
- Сенгалевиц 2020:** Г. Сенгалевиц. Монограмите във византийската писмена култура. Принос към системното им изследване. – В: М. Доткова (ред.). Carissimae magistrae grato animo. Сборник в памет на проф. Йорданка Юркова. (Известия на Националния археологически институт, XLVI). София, 2020, 301 – 312. [Sengalevich 2020: G. Sengalevich. Monogramite vav vizantiyskata pismena kultura. Prinos kam sistemnoto im izsledvane. – V: M. Dotkova (red.). Carissimae magistrae grato animo. Sbornik v pamet na prof. Yordanka Yurukova. (Izvestiya na Natsionalniya arheologicheski institut, XLVI). Sofiya, 2020, 301 – 312]
- Сенгалевиц 2024:** Г. Сенгалевиц. Монограми на Търновския патриарх Симеон върху средновековна сграфито керамика. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 20, 2024, 219 – 232. [Sengalevich 2024: G. Sengalevich. Monogrami na Tarnovskiya patriarh Simeon varhu srednevekovna sgraffito keramika. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 20, 2024, 219 – 232]

- Тесленко 2010:** И. Б. Тесленко. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). – Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник, 9, 2010, 216 – 234. [Teslenko 2010: I. B. Teslenko. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoe proizvodstvo do turetskogo perioda). – *Drevnosti: Har'kovskiy istoriko-arkheologicheskiy ezhegodnik*, 9, 2010, 216 – 234]
- Тотев 2001:** К. Тотев. Царската църква „Св. Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (результати от последните археологически разкопки). – Археология, 1 – 2, 2001, 30 – 44. [Totev 2001: K. Totev. Tsarskata tsarkva „Sv. Sv. 40 machenitsi“ i manastirat Velikata lavra v Tarnovgrad (rezultati ot poslednite arheologicheski razkopki). – *Arheologiya*, 1 – 2, 2001, 30 – 44]
- Тотев 2017:** К. Тотев. За два монограма на средновековната столица Търново. – В: И. Йорданов, К. Константинов, Т. Тодоров (ред.). *Tempus fugit: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов*. Шумен, 2017, 162 – 168. [Totev 2017: K. Totev. Za dva monograma na srednovekovnata stolitsa Tarnovo. – V: I. Jordanov, K. Konstantinov, T. Todorov (red.). *Tempus fugit: Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov*. Shumen, 2017, 162 – 168]
- Тотев, Плетньов 2011:** К. Тотев, В. Плетньов. Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI – XIV век. Варна, 2011. [Totev, Pletnyov 2011: K. Totev, V. Pletnyov. *Vizantiysko izkustvo. Hristiyanski relikvi ot Varnensko XI – XIV vek*. Varna, 2011]
- Хаджиев 2001:** К. Хаджиев. Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII – XIV в. – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, 1, 2001, 46 – 78. [Hadzhiev 2001: K. Hadzhiev. Nablyudeniya varhu paleografskite osobenosti na kirilskite epigrafski pametnitsi ot XII – XIV v. – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, 1, 2001, 46 – 78]
- Хаджиев 2008:** К. Хаджиев. Ктиторските надписи от средновековния град Червен. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 4, 2008, 229 – 251. [Hadzhiev 2008: K. Hadzhiev. *Ktitorskite nadpisi ot srednovekovniya grad Cherven*. – *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*, 4, 2008, 229 – 251]
- Хаджиев 2010:** К. Хаджиев. Надгробни и възпоменателни надписи от средновековния град Червен. – В: Е. Мирчева (ред.). *Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. д-р Стефан Смядовски*. София, 2010, 150 – 170. [Hadzhiev 2010: K. Hadzhiev. *Nadgrobn i vazpomenatelni nadpisi ot srednovekovniya grad Cherven*. – V: E. Mircheva (red.). *Filologiya. Istoriya. Izkustvoznanie. Sbornik izsledvaniya v chest na prof. dfn Stefan Smyadovski*. Sofiya, 2010, 150 – 170]
- Щепкин 1918:** В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии. Москва, 1918. [Shchepkin 1918: V. N. Shchepkin. *Uchebnik ruskoy paleografii*. Moskva, 1918]
- Ćurčić 2010:** S. Ćurčić. Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent (c. 300 – ca. 1550). New Haven – London, 2010.
- François 1997:** V. François. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe – début XIVe siècle). – *Bulletin de correspondance hellénique*, 121/1, 1997, 411 – 442.
- François 2003:** V. François. Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. – *Byzantinoslavica*, LXI, 2003, 151 – 168.
- Papanikola-Bakirtzi 1999:** D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito*. Athens, 1999.
- Popkonstantinov, Kronsteiner 1997:** K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften, II*. (Die Slawischen Sprachen, 52). Wien, 1997.
- Popov 1985:** A. Popov. Texte incantatoire sur une céramique à sgraffito du monastère “La Grande Laure” de Veliko Tîrnovo. – *Византика [Vizantiná]*, 13/2, 1985, 862 – 866.
- Rhoby 2014:** A. Rhoby. Byzantinische Epigramme auf Stein (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 35). Wien, 2014.
- Rice 1930:** D. T. Rice. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford, 1930.
- Sengalevich 2020:** G. Sengalevich. The Bulgarian group of sgraffito ceramics with underglaze monograms: characteristics and problems. – *Contributions to Bulgarian Archaeology*, 10, 2020, 185 – 208.
- Sengalevich 2021a:** G. Sengalevich. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about Its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. – *Bulletin du musée national de Varna*, 48 (63), 2021, 165 – 190.
- Sengalevich 2021b:** G. Sengalevich. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. – In: P. Petridis, A. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). *Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. II*. Athens, 2021, 921 – 926.
- Sengalevich 2024:** G. Sengalevich. Zeuxippus Ware as a possible prototype of Late Byzantine ceramics with underglaze monograms. – In: A. García Porras, M. Busto Zapico, L. Martín Ramos, M. J. Peregrina Sánchez (eds.). *Actas del*

- XIII Congreso internacional sobre cerámica medieval y moderna en el Mediterráneo (AIECM3). Madrid, 2024, 775 – 782.
- Teslenko et al. 2021:** I. Teslenko, S. Y. Waksman, N. Ginkut. Late Byzantine imports of ‘Elaborate Incised Wares’ in the Crimea and local counterparts: Archaeological contexts and archaeometric investigations. – In: P. Petridis, A. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. I. Athens, 2021, 329 – 338.
- Waksman, Girgin 2008:** S. Y. Waksman, Ç. Girgin. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. – *Anatolia antiqua*, 16, 2008, 443 – 469.
- Δημητράκος 1964:** Δ. Δημητράκος. Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας, Ε'. Αθήναι, 1964. [Dimitrákos 1964: D. Dimitrákos. Μέγα λεξικόν όλις tis ellinikís glóssis, Ε'. Athíne, 1964]

GLAZED CERAMICS WITH SGRAFFITO DECORATION OF UNDERGLAZE MONOGRAMS FROM THE MEDIEVAL BULGARIAN TOWN OF CHERVEN

Georgi Sengalevich

*National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; g.sengalevich@gmail.com*

SUMMARY

The current paper presents a mostly unpublished collection of eight glazed ceramic vessels with monograms applied underglaze in the sgraffito technique as the main decorative pattern. They were obtained during archaeological research at Cherven – one of the main urban and spiritual centers of the Second Bulgarian Tsardom. Single finds with the abbreviated name ‘Michael’ and with the letter **Μ** are obvious imports (fig. 2: 1 – 2). The first one is a bell-shaped cup from the Byzantine *Elaborate Incised Ware*’s repertoire and presumably reached Cherven from the Black Sea coast via trade routes (fig. 1, fig. 3). The second specimen most probably came from the medieval Bulgarian capital Tarnovo since it features the emblem of the Holy Forty Martyrs monastery located there.

Two other bowls (fig. 2: 3 – 4) are decorated with a previously unknown bar-shaped monogram that could easily be deciphered as the high ecclesiastical rank ‘metropolitan’. They could be locally made and connected to the important metropolitan diocese of Cherven and its bishops during the second half of the 14th c. Another set of glazed ceramics (three plates and a chalice) presents a similar, though more complex monogram, incised inverted in some cases (fig. 2: 5 – 8). Its only parallels come from the Kilifarevo monastery and the fortress of Trapezitsa in Tarnovo. The reading of the rank ‘protokeliot’, as mentioned in the Tsar Boril’s Synodicon, is proposed here. This reading raises further questions about its precise meaning, possibly indicating a state official responsible for the management of monastic communities.

The concentration of the unearthed vessels in the rooms along the western and northern fortification walls of Cherven’s citadel could serve as a further proof for the hypothesis that a monastery was organized around church No. 2. This could have functioned as the residence of Cherven’s metropolitan bishops as well (fig. 5). Apart from the single Byzantine import, the presented collection of glazed vessels with monograms fit rather well into the characteristic features of the already defined *Bulgarian Monogram Ware*. Its appearance in the second half of the 14th c. is tightly related to the ‘fashion’ perceptions of the Bulgarian elite mainly in Tarnovo. Here the tsars, patriarchs, and other dignitaries, and also some of the monastic communities ordered and used glazed tableware marked with their specific monograms and emblems (fig. 4). These served not only as signs of ownership but also as a demonstrations of power and nobility.

Keywords: Cherven, Elaborate Incised Ware, Bulgarian Monogram Ware, monograms, metropolitan bishop, protokeliot